

Kazachstanu bolesne rozliczenia z totalitarną przeszłością. Na marginesie trzech edycji źródłowych

Z oczywistych względów kwestia rozliczeń z totalitarną przeszłością w Kazachstanie musi budzić pewne zainteresowanie w Polsce, zwłaszcza że w ostatnim czasie rozliczenia te nabrały gwałtownego przyspieszenia. Owszem, Ustawę o rehabilitacji ofiar masowych represji politycznych przyjęto już 14 listopada 1993 roku, ale nie zaowocowała ona wówczas rozwiązaniami systemowymi w sferze odtajniania i udostępniania społeczeństwu stosownych materiałów archiwalnych. Dopiero 24 listopada 2020 roku dekretem Prezydenta Republiki Kazachstanu Kasyma-Żomarta Tokajewa powołano Państwową Komisję ds. Pełnej Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych (O Gosudarstwiennoj komissii po połnoj rieabilitacii..., 2020). Praktycznym rezultatem prawie dwuletniej działalności Komisji jest utworzenie przy Archiwum Prezydenta RK (dawnym partyjnym) w Ałmaty Centrum Informacji o Represjonowanych, do którego spływają sukcesywnie odtajniane dokumenty z archiwum КНВ (dawne КГВ), MSW, Komitetu Statystyki Prawnej i Ewidencji Specjalnej Prokuratury Generalnej RK oraz archiwów obwodowych i rejonowych. Proces ten jednak – jak mówił mi jeden z członków Komisji – napotyka na trudności wynikające z nieufności niektórych instytucji archiwalnych (np. Archiwum Policji w Ałmaty, części archiwów obwodowych i rejonowych). W efekcie do Centrum kopie niektórych odtajnionych materiałów archiwalnych napływają wolniej, niż zakładano, bądź też w jednostkach nadysyłających zostają z powrotem utajnione. Bez wątplenia jednak przyznanie koordynującej roli w całym procesie Archiwum Prezydenta – głównej instytucji archiwalnej w kraju, dysponującej sporym budżetem i przejawiającej aspirację odgrywania roli środkowoazjatyckiego lidera przemian demokratyzacyjnych w swojej dziedzinie, czego przejawem był zorganizowany w dniach 19–21 października 2022 roku światowy kongres archiwistów „Otwarte archiwum dla społeczeństwa otwartego” – było decyzją jak najbardziej słuszną. Jak do tej pory dzięki pracom Komisji światło dzienne ujrzała historia kolejnego, nieznanego dotąd, poprawczego obozu pracy

NKWD. Funkcjonował on w latach 1951–1953 na terenie obwodu wschodniokazachstańskiego przy linii kolejowej TurkSib i „obsługiwał” pobliski kombinat chemiczno-metallurgiczny (Kolcowa, 2022).

Pierwsze inicjatywy społeczne przywracania prawdy historycznej o sowieckich represjach rodziły się w atmosferze *glasnosti* i sięgają w Kazachstanie 1989 roku. Ich epicentrami były wieś Malinowka w obwodzie akmolińskim, gdzie funkcjonował Akmoliński Obóz Żon Zdrajców Ojczyzny (AŁŻIR), i miejscowość Żanałyk 40 km od Ałmaty, gdzie znajdowało się miejsce masowego pochówku ofiar zbrodni stalinowskich z lat trzydziestych i czterdziestych¹. W Malinowce powstał z czasem finansowany przez państwo kompleks memorialno-muzealny, prowadzący działalność edukacyjną i gromadzący zbiory wykraczające poza dzieje samego obozu (np. cenne fotografie i pamiątki związane z kolonizacją stepu w dobie stółpinowskiej i z deportacjami sowieckimi). Również w Żanałyku w 2018 roku powstało Muzeum Ofiar Represji Politycznych, ale w tym przypadku akurat mieliśmy do czynienia z przenosinami tej placówki z Ałmaty (na życzenie rosyjskiego ambasadora) i odebraniem jej państwowego charakteru, a co za tym idzie – finansowania. W tym miejscu należy dodać, że ekspozycja w Muzeum ma wydźwięk wyraźnie antykolonialny (czyli antyrosyjski), a nie antytotalitarny. Narrację rozpoczyna bowiem antyrosyjskie powstanie w 1916 roku, podąża ona dalej przez głód i przymusową kolektywizację lat trzydziestych, deportacje, prześladowania kazachskiej inteligencji, a kończy na zamieszkach przeciw odwołaniu z funkcji pierwszego sekretarza KP Kazachskiej SRS Kazacha Dinmuhammeda Kunajewa i powołaniu w jego miejsce Rosjanina Giennadija Kołbina. Warto odnotować, że w obu tych miejscach pamięci są dostępne informacje na temat polskich więźniarek (Malinowka) i polskich ofiar zbrodni (Żanałyk). Otworzone z kolei w 2001 roku Muzeum Ofiar Represji Politycznych Obwodu Południowokazachstańskiego w Szymkencie (państwowe) koncentruje się przede wszystkim na Wielkim Terrorze z lat 1937–1938 i represjach wobec członków ruchu kazachskich autonomistów Ałasz Orda, ale gromadzi dokumentację dotyczącą także innych części kraju. Powołane w tym samym roku Muzeum Ofiar Represji Politycznych we wsi Dolinka, gdzie znajdowało się centrum Karłagu (utworzonego w 1931 roku Karagandyjskiego Poprawczego Obozu Pracy, ogromnego systemu obozowego o powierzchni równej Francji), swą ekspozycją stara się poza historią samego obozu objąć także inne ważne momenty totalitarnego dziedzictwa w Kazachstanie: spowodowaną działaniami władz sowieckich

1 Początki kompleksu memorialnego w Malinowce wiążą się z osobą działacza społecznego i dyrektora sowchozu, deportowanego i wychowanego w rodzinie kazachskiej Niemca Iwana Szarfa (na jego temat: Musagalijewa, Musabekowa, Sandybajewa, 2017, s. 257–279). W Żanałyku rolę tę odegrało Stowarzyszenie „Adilet” („Sprawiedliwość”), działające początkowo jako filia „Memoriału”.

tragedię głodu z początku lat trzydziestych, deportacje, Wielki Terror oraz prześladowania miejscowej inteligencji. Wszystkie cztery placówki stają się miejscem obchodów Dnia Pamięci o Ofiarach Represji Politycznych i Głodu 31 maja i jako takie stanowią potencjalny obiekt zainteresowania twórców projektu „Geografia sakralna Kazachstanu”, stanowiącego część prezydenckiego programu „Przebudzenie duchowe” (*Rūchani žanggyrū*) (Kabułdinow i in., 2017, s. 197, 221 i n.). Takie jest szersze tło, na które należy spojrzeć, analizując trzy recenzowane publikacje.

Iz istorii massowego gołoda w Pawłodarskom Priirtyszje. 20-je – 30-je gody XX wieka. Sbornik dokumentow i matieriałow. Karaganda: TOO „LITERA”, 2021

Wydany przez Państwowe Archiwum Obwodu Pawłodarskiego zbiór dokumentów *Z historii masowego głodu w pawłodarskim Priyrtyszu. Lata dwudzieste–trzydzieste xx wieku* prezentuje 118 dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu (zespół Kazkrajkom WKP(b)), Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstanu (zespoły: Rada Komisarzy Ludowych Kazachskiej ASRS, Centralna Komisja Pomocy Głodującym przy Kircik, Przedstawicielstwo KASRS przy Syberyjskim Komitecie Rewolucyjnym), Państwowego Archiwum Obwodu Pawłodarskiego i Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Obwodu Wschodniokazachstańskiego oraz pięciu fragmentów artykułów prasowych, książkowych i wspomnień. Wybór obejmuje okres od stycznia 1921 do stycznia 1933 roku, przy czym dla lat 1926–1927 mamy do czynienia z luką dokumentacyjną. Wynika to z faktu, że prezentowane dokumenty odnoszą się właściwie do dwóch różnych zjawisk: głodu pierwszej połowy lat dwudziestych, wynikającego głównie ze spustoszeń wojny domowej, nieurodzaju, a niekiedy rabunkowej polityki bolszewików i sterowania przez nich dystrybucją pomocy, a także klęski głodu w okresie 1928–1933, której przyczyny tkwiły w przymusowej kolektywizacji i sedentaryzacji koczowników, czemu towarzyszyło brutalne przejmowanie przez władze sowieckie stad i trzód. Wydany zbiór wpisuje się w pewną tendencję obserwowaną we współczesnej historiografii kazachskiej: tematyka głodu jako formy sowieckiego ludobójstwa zajmuje bardzo istotne miejsce – wydawane są zbiory dokumentów, urządzone wystawy, ekspozycje muzealne i konferencje, publikowane artykuły i inne teksty, ale analityczne monografie wciąż pozostają domeną badaczy zagranicznych, a nie miejscowych².

² Materiały pokonferencyjne: Ajagan, 2012; Kudajbergenowa, Kozybajewa, Bogatyj, 2021; zagraniczne monografie: Mikhailov, 2014; Ohayon, 2004; 2006; 2012; 2013; Cameron, 2016; Olcott, 1981; Kindler 2011; 2012; 2014; Rohoziński, 2021; wyjątek

Wydany wspólnie przez Archiwum Prezydenta RK i Instytut Historii i Etnologii Akademii Nauk Kazachstanu im. Czokana Walichanowa zbiór dokumentów dotyczący osoby Żumabaja Szajachmetowa, pierwszego Kazacha na stanowisku pierwszego sekretarza КР Kazachskiej SRS, stanowi wyraz trudnych wyborów, przed jakimi stanęli twórcy polityki historycznej w kraju. To prawda: urodzony w obwodzie omskim absolwent *rusko-kirgiskiego ucziliszcza*, pracujący potem tam jako nauczyciel, został bez wątpienia pierwszym Kazachem, który zajął tak wysokie stanowisko w republice, ale pamiętać trzeba, że karierę zrobił, służąc w NKWD w okresie stalinowskich represji (Stalin nazywał go „orłem Wschodu”). W 1936 roku mianowano go zastępcą naczelnika NKWD na obwód północnokazachstański, a więc zajmował się on także deportacjami naszych rodaków z Ukrainy i musiał mieć do czynienia ze zbrodniami Wielkiego Terroru, w 1939 roku został drugim sekretarzem KC miejscowej partii komunistycznej, a w 1946 roku – pierwszym. W czasie wojny kierował propagandą mobilizacyjną i przygotowaniem podręcznika historii Kazachskiej SRS, w którym wychwalano „bohaterską przeszłość” Kazachów. Przełomowy moment, który sprawi, że Szajachmetow jest dziś raczej postrzegany w Kazachstanie jako bohater antykolonialnych dążeń narodu kazachskiego, a nie komunistyczny aparatczyk i ramię totalitarnej władzy sowieckiej, przychodzi w lutym 1954 roku. Wtedy właśnie pierwszy sekretarz KC КР Kazachskiej SRS zostaje odsunięty od władzy jako „obrońca kazachskiego stepu” przed chruszczowowskim projektem osławiania ziem dziewiczych (*celiny*). Chruszczow twierdził potem, że z „nacionalistycznych” pobudek Szajachmetow zaniżał rolniczy potencjał kazachskich stepów, nabierając przy tym jednocześnie przekonania, iż w ogóle rodzima nomenklatura Kazachskiej SRS była „wroga modernizacji” (Mamaszuły, 2011; Kanafina, 2007; Yilmaz, 2012; Żumabaj Szajachmetow, b.d.).

W omawianym wydaniu zaprezentowano 136 dokumentów pochodzących z Archiwum Prezydenta RK, Centralnego Archiwum Państwowego Dokumentów Filmowych, Fotograficznych i Dźwiękowych, Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej oraz Specjalnego Archiwum Państwowego Departamentu КНВ dla miasta Ałmaty, a także fragmenty publikowanych wspomnień osób trzecich i materiały pokonferencyjne. Wybór nie obejmuje dokumentów z początków kariery Szajachmetowa w NKWD,

stanowi rodzima monografia na temat oporu przeciw kolektywizacji: Ałłanijazow, Taukenow, 2009; przykład spisanej przez rodzimą badaczkę relacji świadka epoki, ale opublikowanej w czasopiśmie zagranicznym: Nurtazina, 2012.

a zatem i jego prawdopodobnego udziału w czystkach Wielkiego Terroru i deportacjach. Zestawienie otwiera życiorys przyszłego pierwszego sekretarza КР Kazachskiej SRS z 18 lipca 1938 roku, w którym wskazuje on na swoje odpowiednie „pochodzenie klasowe” – „urodziłem się w rodzinie pastucha” – a zatrudnienie w organach bezpieczeństwa kwituje stwierdzeniem: „20 listopada 1928 roku skierowano mnie do pracy w organach ОГПУ-НКВД, gdzie pracowałem do 15 lipca 1938 roku” (s. 21). Drugie w kolejności, acz chronologicznie wcześniejsze, jest – co ciekawe – podanie z 22 kwietnia 1938 roku do polskiego komunisty Stanisława Redensa, wówczas Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS, o przeniesienie z obwodu północnokazachstańskiego do innego (s. 22). Kwestią otwartą pozostaje prawdziwa przyczyna takiej decyzji, bo przecież trudno sobie wyobrazić, by był nią podawany przezeń oficjalnie powód „zbyt długiego”, bo szesnastoletniego, przebywania na terenie jednego obwodu. Jeśli chodzi o karierę w aparacie partyjno-administracyjnym republiki, charakterystyczna dla „antykolonialnej” postawy Szajachmetowa jest jego notatka do pierwszego sekretarza КС КР Kazachskiej SRS Nikołaja Skworcowa z 4 kwietnia 1940 roku „ob oswojenii Gołodnoj stiepi”, czyli o zagospodarowaniu słabo nawodnionych obszarów na samym południu kraju. Przekonuje on w niej, że korzystniejsze w tym przypadku byłoby przesiedlenie mieszkańców innych obwodów wewnątrz Kazachskiej SRS niż kierowanie tam ludności spoza republiki (s. 27–28). Wyrażnie więc „modernizację” kraju postrzega on tylko w kategoriach metod totalitarnych, czyli przymusowych przesiedleń. Nie stało się jednak tak, jak sugerował, i pod koniec wojny deportowano tu, na miejscowe pola bawełniane, narody kaukaskie, a w 1952 roku Polaków z Białoruskiej SRS. Odnotujemy, że w telegramie do ministra przemysłu lekkiego zSRS Aleksieja Kosygina z 20 listopada 1952 roku kazachski przywódca prosi o przydzielenie ponadplanowego 1 mln rubli na „przewóz dodatkowo zmobilizowanych robotników i kołchoźników” do pracy na polach bawełny (s. 251). Wydarzenia te stanowią tło historyczne przygotowanego przez Instytut Pileckiego filmu dokumentalnego *Trzy ćwierci do śmierci*.

Materialy Gosudarstwiennoj komissii po polnoj rieabilitacyi żertw političeskich repressij (20-je – 50-je XX wieka),
red. J.T. Karin, t. I–II, Nur-Sułtan 2022

Wydany wspólnie przez Instytut Historii i Etnologii Akademii Nauk Kazachstanu im. Czokana Walichanowa oraz Biuro Projektowe Państwowej Komisji ds. Pełnej Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych zbiór zawiera 273 dokumenty w I tomie i 253 – w II. Materiały te pochodzą z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu, Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstanu, Państwowego Archiwum Obwodu Ałmatyńs-

kiego, Aktiubińskiego, Atyrauskiego i Północnokazachstańskiego, a także z Państwowego Archiwum Miasta Ałmaty i Specjalnego Archiwum Państwowego KNB RK. Tom I przybliży represyjne decyzje władz centralnych i republikańskich – począwszy od Dekretu o Trybunale Rewolucyjnym z 19 grudnia 1917 roku, a skończywszy na rehabilitacyjnych procedurach Prokuratury Kazachskiej SRS z 1960 roku – zawiera przy tym niektóre dokumenty wcześniej już publikowane. Znajdziemy tam rozkaz NKWD nr 00485 dotyczący „operacji polskiej” z 11 sierpnia 1937 roku, a także postanowienie Biura Kazkrajkomu WKP(b) z lutego 1936 roku odnoszące się do Polaków i Niemców deportowanych z Ukraińskiej SRS. Brak jednak tu dokumentów, które – w stosunku do wydanych już wcześniej zbiorów (Żumasziyew, Michiejewa, 2007; Karpykowa, 2000; Gribanowa, 2000) – wnosiłyby coś nowego do naszej wiedzy o polskich i innych *specpiere-sielencach* na terenie Kazachstanu. Inny charakter ma tom II, w którym można zapoznać się z materiałem archiwalnym obejmującym wąski przedział czasowy 1928–1931 i koncentrującym się na procesie „rozkułaczania” i ekspropriacji bajów (właściciele największych stad), stosunkowo mniej znanym od przymusowej kolektywizacji i sedentaryzacji z lat 1931–1933 (Kozybajew, 1998).

Należy mieć nadzieję, że podobnych publikacji będzie w Kazachstanie przybywać i że znajdą się w nich nieznane dotąd, odtajnione dokumenty dotyczące Polaków i obywateli polskich represjonowanych na terenie tego kraju.

Jerzy Rohoziński

numer ORCID: 0000-0003-4835-701X

Instytut Pileckiego

Bibliografia

- Ajagan, B.G. (red.) (2012). *Sbornik matieriatow Mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi „Gołod w Kazachstanie”: tragiedija naroda i uroki istorii*. Astana: Institut istorii gosudarstwa KN MON RK.
- Aħanijazow, T.K., Taukenow, A.S. (2009). *Poslednij rubież zaszczitnikow nomadizma. Istorija woorużennyh wystuplenij i powstanczeskich dwiżenij w Kazachstanie (1929–1931 gg.)*. Ałmaty: Lambert Academic Publishing.
- Cameron, S. (2016). The Kazakh Famine of 1930–1933: Current Research and New Directions. *East/West. Journal of Ukrainian Studies*, t. 3, nr 2, s. 117–132.
- Gribanowa, J.M. (red.) (2000). *Iz istorii polakow w Kazachstanie (1936–1956 gg.)*. *Sbornik dokumentow*. Ałmaty: „Kazakstan”.
- Kabułdinow Z. i in. (red.) (2017). *Nauczno-obosnowannyje kriterii otbora objektow dla wkluczenija w projekt „Sakralnaja gieografija Kazachstana”*. Ałmaty: „Atamura”.
- Kanafina, Ż. (2007). Stalin nazywał jego „Orieł Wostoka”, *Karawan*, 7 grudnia. Pobrane z: <http://www.caravan.kz/article/8266> [dostęp: 05.01.2020].
- Karpykowa, G.A. (red.) (2000). *Iz istorii niemcew Kazachstana (1921–1975 gg.)*. *Sbornik dokumentow*. Moskwa–Ałmaty: „GOTIKA”.

- Kindler R. (2011). Die Starken und die Schwachen. Zur Bedeutung physischer Gewalt während der Hungersnot In Kasachstan (1930–1934), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, t. 59, s. 1–28.
- Kindler R. (2012). *...es gibt menschliche Opfer. Hungerkrise und Herrschaftsdurchsetzung in Westkasachstan, 1927–1934*. W: D. Collet. Th. Lassen, A. Schanbacher, *Handeln in Hungerkrisen. Neue Perspektiven auf soziale und klimatische Vulnerabilität* (s. 151–166). Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Kindler R. (2014). *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kasachstan* (wyd. 2). Hamburg: Hamburger Edition, HIS.
- Kolcowa, A. (2022). Issledowatieli nazšli łagier riepriessirowannych pierwogo urownia siekrietnosti na tierritorii wko, *Ustinka LIVE*, 1 czerwca. Pobrane z: <https://ustinka.kz/kazakhstan/society/73760.html> [dostęp: 28.10.2022].
- Kozybajew, M.K. (red.) (1998). *Nasilstwinnaja kollektiwizacyja i gołod w Kazachstanie w 1931–1933 gg. Sbornik dokumentow i matieriałow*. Ałmaty: Izdatielstwo Akademii Nauk Respubliki Kazachstan.
- Kudajbergenowa, A.I., Kozybajewa, M.M., Bogatyj, R.Ž. (red.) (2021). *Matieriały riespublikanskoj nauczno-practiceskoj konfieriencyi „Gołod naczała xx-ch gg. w Kazachstanie i wynużdiennyje migracyi kazachow na sopriedielnyje tierritorii: problemy issledowanija”*. Ałmaty: „Litera”.
- Mamaszuly, A. (2011). Kak sotrudnik NKWD Žumabaj Szajachmetow dosłužiłsia do pierwogo sekretaria, *Radio Azattyk*, 22 czerwca. Pobrane z: http://rus.azattyq.org/content/zhumabai_shayakhmetov_/24242499.html [dostęp: 05.01.2020].
- Mikhailov, V. (2014). *The Great Disaster. Genocide of Kazakhs*. London: Stacey Publishing Limited.
- Musagalijewa, A.S., Musabekowa, R.M., Sandybajewa, U.M. (2017). *Siewiernyj Kazachstan kak region politiceskich repressij i dieportacyi narodow sssr*. Astana: Izdatielstwo Jewrazijskogo Uniwersiteta.
- Nurtazina, N. (2012). Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary’s Reminiscences, *Acta Slavica Iaponica*, t. 32, s. 105–130.
- O Gosudarstwiennoj komissii po połnoj rieabilitacyi žertw politiceskich riepriessij. Ukaz Priezidenta Riespubliki Kazachstan ot 24 nojabria 2020 goda nr 456 (2020). Pobrane z: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> [dostęp: 24.10.2022].
- Ohayon, I. (2004). Du campement au village: sédentarisation et transformations de l’aoul kazakh à la période soviétique, *Cahiers d’Asie centrale*, t. 13/14, s. 177–198.
- Ohayon, I. (2006). *La sédentarisation des Kazakhs dans l’URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928–1945)*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Ohayon, I. (2012). La famine kazakhe: à l’origine de la sédentarisation, *Sciencespo*, 16 lipca. Pobrane z: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/la-famine-kazakhe-la-origine-de-la-sa-dentarisation.html> [dostęp: 01.06.2016].
- Ohayon, I. (2013). *Collectivisation, famine et sédentarisation des Kazakhs sous Staline*. W: Ch. Stépanoff, C. Ferret, G. Lacaze, J. Thorez, *Nomadismes d’Asie centrale et septentrionale* (s. 236–243). Paris: Armand Colin.
- Olcott, M.B. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan, *The Russian Review*, t. 40, nr 2, s. 122–142.
- Rohoziański, J. (2021). *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*. Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Yilmaz, H. (2012). History Writing as Agitation and Propaganda: the Kazakh History Book of 1943, *Central Asian Survey*, t. 31, nr 4, s. 409–423.
- Žumabaj Szajachmetow (b.d.). W: *Kadrowyj sostaw organow gosudarstwiennoj biezopastnosti sssr 1935–1939*. Pobrane z: https://nkvd.memo.ru/index.php/Шаяхметов,_Жумабай_Шаяхметович [dostęp: 03.08.2020].
- Žumasziyew, R.M., Michiejewa, L.W. (red.) (2007). *Specpieresielency w Karagandinskoj obłasti. Sbornik dokumentow i matieriałow*. Karaganda: Izdatielstwo Karagandijskogo Gosudarstwiennoego Uniwersiteta.